

دائرة العلوم مفقوده از مسعودی

سیدمرتضی میرسراجی^۱

مقدمه

همواره یکی از تأسف بارترین و مهملک ترین آسیب‌ها به فرهنگ و دانش یک ملت، از میان رفتن کتاب‌هایی است که میراث علمی- فرهنگی آن جامعه هستند. کتاب از هر نویسنده و متعلق به هر قوم و طایفه ای که باشد، یک میراث و تراث بشری است و همه مردم جهان باید در حفظ و صیانت آثار مکتوب و مخطوط گذشتگان خود، سعی و همت وافر به خرج دهند. متأسفانه در جامعه اسلامی نیز بسیاری از آثار و تألیفات ناب، گرانها و ارزشمند پیشینیان از بین رفته یا اگر خوش بینانه بگوییم، در دسترس نیست. عدم حضور این موارد معنوی، ضربه‌ای جبران ناپذیر بر پیکره جامعه بشری است. از جمله آثار از میان رفته، کتاب *وزین القضايا و التجارب* است. این کتاب اثر دانشمند علامه شیخ ابوالحسن علی بن الحسین بن علی المسعودی، متوفی ۳۴۶هـ، از اعلام قرن چهارم هجری است. نامبرده اغلب آثارش از بین رفته و حسرت آن بر دل مشتاقان و پویندگان علم و دانش برجای مانده است. از مختصر توضیحاتی که در *لابه‌لای* یکی، دو کتاب باقی مانده از او به دست می آید، چنین استفاد می شود که آثار او یا دست کم برخی از آن‌ها حکم یک دایره المعارف را داشته و بلکه بهتر است بگوییم به منزله یک "دائرة العلوم" بوده است. ای دریغا و صد حیف که این و از جمله اثر یاد شده یا به طور کلی از میان رفته اند یا آنکه جایی در جهان غبار فراموشی و غفلت بر آن‌ها نشسته است!

چندی قبل از دوستی شنیدم که شخصی سال‌ها پیش، نسخه‌های خطی خود را به عنوان خوراک به گاوها می‌داده، غافل از اینکه در آن آثار، چه معارف و تعالیم گرانمایه‌ای بوده است. دانش‌هایی که چه بسا می‌توانسته بسیاری از مشکلات و ابهامات ما را در فهم برخی مسائل مادی و معنوی مرتفع سازد. با این مقدمه، به کتاب مفقوده یا معدومه شیخ مسعودی می‌پردازیم که از میان کتاب *پراج مروج الذهب*

^۱ پژوهشگر تاریخ. info@mirseradji.com

و معادن الجواهر وی، قدر و منزلت آن بر ما آشکار می شود. ظاهراً کتاب القضايا و التجارب محصول سال‌ها پژوهش، تفحص، احتوا و جمع‌آوری نکات، حقایق، دقایق و رقایق علمی از سوی مسعودی بوده است. کتاب مزبور، حاوی مطالب ژنتیکی، شیمیایی، فیزیکی و سایر عجایب و غرایب دنیای باستان بوده که بر طبق نام آن، بسیاری از اتفاقات، وقایع، تجربه‌ها و آزمایش‌های علمی و جالب توجه در آن به چشم می‌خورد است. بسیاری مسائل و پژوهش‌های علمی که امروزه دانشمندان ما روی آن کار می‌کنند، در آن کتاب با قدمت قریب به ۱۱۰۰ سال (یازده قرن پیش) با توضیحات و تفصیلات وجود داشته که حسرت بهره‌مندی از آن‌ها، بر دل مشتاقان دانش باقی مانده است.

موضوع:

شیخ مسعودی در هفت موضع از کتاب مروج به القضايا و التجارب اشاره کرده و شرح و بسط مطالب را بدان جا ارجاع داده است که ما آن ارجاعات را در این فرصت ذکر می‌کنیم. امید است که روزی این کتاب و نظایر آن در گوشه‌ای از جهان یافته شوند تا تشنگان دانش و معرفت از آن‌ها بهره‌مند و سیراب گردند.

۱. حیوان‌های دو رگه، درختان پیوندی و تأثیرات محیطی

مورخ علامه، شیخ اجل علی بن حسین مسعودی، نوشته است: برخی از افراد که به حیوانات دو رگه و پیوند درختان توجه خاصی داشته‌اند، گویند که «نارگیل»، همان «درخت بلوط هندی»^۱ است که به تأثیر خاک هند، نارگیل شده است و اصل آن درخت بلوط هندی است. ما در کتاب خود موسوم به «القضايا و التجارب»، اثر هر یک از مناطق زمین را با هوای آن در حیوانات ناطق و غیر ناطق^۲ و همچنین تأثیر مناطق را در گیاهان نامی و غیر نامی^۳ یاد کرده‌ایم؛ مانند تأثیری که سرزمین ترکان^۴، در چهره‌ها و تنگی چشمان آن‌ها دارد و این امر در شترانشان نیز مؤثر افتاده که پاهای کوتاه و گردن‌های کلفت و پشم سفید دارند. سرزمین «یاجوج و ماجوج»^۵ نیز در صورت‌های آن‌ها تأثیر گذاشته و نظایر آن‌ها که اهل معرفت در مشرق و مغرب به تحقیق بنگرند، درستی گفتار ما را دریابند.^۶

۲. آب انطاکیه

۱. نخل المقل.

۲. حیوانها من الناطقین و غیرهم.

۳. النامی من النبات و فیمالیس بنام (نامی اسم فاعل از نمو به معنای رشد کننده، روینده). صاحب معجم متن اللغة، نامی را شجر و نبات و حیوان داند و مقابل آن صامت است از قبیل سنگ و غیر آن.

۴. به سرزمینی اطلاق می‌شود که مسکن اصلی قوم ترک در آنجا بوده، تقریباً ایالت سین کیانگ یا ترکستان چین کنونی است.

۵. دقیقاً مشخص نیست، چه بسا مقصود او اقوام و طوایف مغول است. نام یاجوج و ماجوج در قرآن نیز آمده است.

۶. المسعودی، مروج الذهب، ج ۱، ص ۱۷۲، قم: دارالهجره، ج ۲، ۱۴۰۹هـ، ص ۱۷۲.

ما در کتابمان موسوم به *القضایا و التجارب* درباره آب شهر «انطاکیه»^۱ که در جسم و امعا و معدة حیوان ناطق^۲، بادهای سوداوی سرد^۳ و قولنجی شدید^۴ تولید می‌کند و هر آنچه که به چشم دیده یا از دیگران شنیده‌ایم نقل کرده «رشید»^۵ می‌خواست در آن شهر اقامت کند، بس که به او گفتند که در آنجا سلاح و شمشیر و غیره پیوسته زنگ می‌زند و بوی خوش عطر باقی نمی‌ماند و تغییر می‌کند، از اقامت در آن شهر امتناع نمود.^۶

۳. شرح کامل عجایب شهرها، حیوانات، گیاهان و...

هدف ما در این کتاب یعنی *مروج الذهب*، ذکر مختصری از هر چیز است، نه بسط و تفصیل آن. ما همه چیزها اعم از خاصیت حیوانات، گیاهان، جمادات و عجایب شهرها، آثار و ناحیه‌ها که در مسافرت به ممالک و سرزمین‌ها به چشم خود دیده‌ایم یا شنیده‌ایم، در کتاب *القضایا و التجارب* آورده‌ایم.^۷

۴. خاصیت بلور و یشم (سنگ درمانی)

برای «ولید»^۸، جامی از «بلور»^۹ و به قولی از سنگ «یشم»^{۱۰} آورده بودند. گروهی از «فلاسفه»^{۱۱} بر این عقیده اند که هر کس در جام یشم، شراب بنوشد، مست نشود و ما خاصیت آن را در کتاب *القضایا و التجارب* آورده‌ایم و گفته‌ایم که هر که قطعه‌ای از آن را زیر سر خود بگذارد و نگین انگشتر از آن درست کند، پیوسته خواب‌های خوش ببیند.^{۱۲}

۵. نحوه درست کردن آتش آسمانی

در پنجم این ماه [یعنی مهر ماه]، «تشرین اول»^{۱۳} است. در شهر «بیت المقدس»، عید کلیسای «قیامت»^{۱۴} برپا می‌شود. در این روز مسیحیان از مکان‌های مختلف گرد هم می‌آیند. آتشی از آسمان برای آنها فرود می‌آید و در آنجا شمع را روشن می‌کند. گروه بسیاری از مسلمانان برای دیدن این مراسم به آنجا می‌روند. در این روز،

۱. شهری در ترکیه امروزی، آن را سلوکوس اول بنا کرد و به نام پدرش آنتونیخوس نام نهاد.

۲. آدمی زاد.

۳. از اخلاط و امزجه اربعه (مزاج‌های چهارگانه) است.

۴. بیماری‌ای که معده را با مشکل خروج فضولات و ... روبرو می‌کند.

۵. لقب هارون، پنجمین خلیفه عباسی مستوفی ۹۳ هـ.

۶. *مروج الذهب*، ج ۱، ص ۳۳۵.

۷. همان، ج ۱، ص ۴۰۱.

۸. ولید بن یزید بن عبدالملک، از خلفای اموی است.

۹. سنگ و گوهری سپید و شفاف (کریستال).

۱۰. یشم، یشب، سنگی که بیشتر، رنگ سبز آن معروف است و در چین، مقدس است.

۱۱. حکما و اهل دانش، در این جا مقصود دانشمندانی است که به خواص و ترکیب مواد آگاهی دارند.

۱۲. *مروج الذهب*، ج ۳، ص ۲۱۶.

۱۳. از ماه‌های پاییزی نزد رومیان است.

۱۴. بزرگ‌ترین کلیسای مسیحیان در قدیم که در بیت المقدس قرار داشت. در آن مقبره ای است که آن را قیامت خوانند و مسیحیان معتقدند که قیامت حضرت مسیح در آن برپا شده است. صحیح آن است که نام آن کلیسای قمامه است، نه قیامت، زیرا آنجا زیاله دان مردم شهر بوده است. رک: معجم البلدان.

برگ زیتون می‌چینند. مسیحیان دربارهٔ این عید، قصه‌ها دارند و این آتش، حبله‌ای ظریف و رازی بزرگ دارد که ما روش آن را در کتاب *القضایا و التجارب* آورده‌ایم.^۱

۶. جانور شناسی

پلنگ در «نوبه»^۲ درشت اندام شود و شتر کوچک اندام با دست و پای کوتاه و این به خاصیت جفت گیری آن‌ها بازمی‌گردد. چنان که شتران مادهٔ بزرگ اندام عربی^۳ که از شتر دو کوهان کرمان^۴ و شتر خراسان^۵ حامله شوند، از آن‌ها «شتر بختی»^۶ و «جمازه‌ها»^۷ پدید آید. و از جفت گیری بختی نر و ماده، بختی نیاید، بلکه فقط از شتر دو کوهان و شتر بزرگ اندام ماده عربی چنین موجودی پدید آید و از جفت گیری «شتر بجای»^۸ و «شتر مهری»^۹ نیز بختی به وجود آید. زرافه حکایت بسیار دارد که «صاحب منطق»^{۱۰} همه را در کتاب بزرگ خود که مربوط به حیوانات و خواص اعضای آن‌ها است^{۱۱} آورده و ما مطالب لازم آن را در کتاب *القضایا و التجارب* آورده‌ایم.^{۱۲}

۷ ژنتیک حیوانی و گیاهی، مسائل شیمیایی و طلسم‌ها

زمانی که بوی «سیر» به سنگ مغناطیس^{۱۳} برسد، خاصیت جذب آن از بین می‌رود و چون با «سرکه» شسته شود یا عسل زنبور به آن برسد، به حالت اولیه باز می‌گردد و آهن را جذب می‌کند. مغناطیس در آهن جز آنچه که گفتیم، خاصیت‌های عجیب دیگر نیز دارد، چون سنگی که خون را می‌مکد.^{۱۴} خداوند - عزوجل - دانش چیزها را خاص خویش نموده و هر آنچه را خواسته و صلاح مردم بوده، به اقتضای زمان و حاجت مردمان نمودار ساخته و علم برخی چیزها فقط مختص به اوست که به مخلوق خویش عیان نکرده و عقل هیچ‌گاه به کنه آن نرسد؛ چنان که بعضی چیزها اگر با هم مخلوط و ترکیب شوند، از مجموع آن‌ها حالت تازه‌ای پدید آید. چنان که

۱. *مروج الذهب*، ج ۲، ص ۱۸۱

۲. نام ولایتی از بلاد سودان در جنوب مصر که در آنجا زرافه بسیار است.

۳. *القلاص العربیه*.

۴. *فوالج کرمان*.

۵. ابل خراسان (گونه‌ای شتر که در سواری، استقامت و راه رفتن، نیک مشهور است.)

۶. بختی منسوب به «بخت نصر» پادشاه معروف است. این شتر قوی و درازگردن از شتر عجمی و عربی است. اول بار پادشاه مذکور دو شتر عربی و عجمی را با هم جفت نمود.

۷. شتران تیزرو را گویند.

۸. شتر بجای شتری منسوب به «بجا» در بلاد نوبه که مردمی هستند نیمه عربی و نیمه حبشی.

۹. مهری شتر نیک و نجیب است منسوب، به بنی کلهره.

۱۰. مقصود، ارسطو شاگرد افلاطون است که از حکمای یونان بود.

۱۱. مقصود، کتاب *الحیوان* از ارسطو است و آن نوزده مقاله است و آن را ابن البطریق به عربی نقل کرده است. و نقل سریانی قدیمی نیز از آن یافت می‌شود که بهتر از ترجمه عربی است.

۱۲. *مروج الذهب*، ج ۱، ص ۲۴۲.

۱۳. *حجر المغناطیس*.

۱۴. *کالحجر الماص للدم*.

«آب مازو»^۱ و «زاج»^۲ با هم ترکیب شوند، رنگ سیاه تندی از آن‌ها به وجود می‌آید یا زمانی که «شن»^۳ و «منگنز»^۴ و «قلیا»^۵ را با هم بپزیم و بریزیم، «جوهر شیشه»^۶ پدید آید؛ و همچنین اگر «آب قلیا»^۷ و «آب مرتک»^۸ را که «مردار سنگ»^۹ است به یک جا کنیم، چون کف سپید شود و اگر «آب قلیا» را با «آب زاج»^{۱۰} در هم آمیزیم، از ترکیب آن، رنگ سرخ^{۱۱} پدیدار شود. چنان‌که از مادیان و الاغ، استر پدید آید و اگر اسب نر را با الاغ ماده جفت کنیم، استر کوچک قامت، خبیث و مکار پدید آید که آن را «کودن»^{۱۲} گویند و ما از نتایجی که در «صعید مصر»^{۱۳} در مجورت «حیشه»^{۱۴} است و اینکه از جفت‌گیری گاو نر و ماده الاغ، الاغ نر و گاو ماده حیوان عجیبی به وجود می‌آید که نه الاغ است و نه گاو چون استر که نه اسب است و نه الاغ و هم از طریق جفت‌گیری اقسام حیوانات و پیوند نباتات که پیوند زدن نهال و درخت است و تغییراتی که در طعم و مزه پدید می‌آورد. از همه این‌ها در کتاب *القضایا و التجارب* که در اقسام کشاورزی و مسائل دیگر است، سخن‌ها رانده‌ایم و همچنین از شناخت خاصیت چیزها و عجایب طلسم‌ها^{۱۵} سخن‌ها گفته‌ایم و این بابی مفصل است که تذکر قسمتی از آن جایگزین همه تواند شد که جزء نمونه کل، و اندک نشانه بسیار است. ممکن است این خاصیت‌ها و طلسم‌ها و چیزها که حرکات مذکور را در جهان پدید می‌آورند، دفع‌کننده، منع‌کننده، طرد‌کننده و جذب‌کننده است و در حیوانات اثر دارد، همه آیت و نشانه بعضی پیامبران اقوام گذشته باشد که خداوندگار آن را چنین کرده تا اعجاز و نشان صدق و امتیاز او از دیگران باشد تا امر و نهی خداوند را با آنچه در آن وقت صلاح خلق است، ابلاغ کند. آنگاه خدا، پیامبر را از میان خلق برده و علوم وی و چیزهایی که خداوند نمودار کرده، در دست مردم باقی مانده است و اصل آن چنان‌که به گفتیم، از خداست که همه آنچه به گفتیم، ممکن است نه واجب و نه ممتنع، در قدرت باشد.^{۱۶}

۱. مال‌الحفض.

۲. الزاج.

۳. الرمل.

۴. المغنسیا.

۵. القلی.

۶. جوهر الزجاج.

۷. ما القی.

۸. مال‌مرتک (جوهری که از سرب سازند و در مرهم‌ها به کار برند).

۹. المرادسنج.

۱۰. ما الزاج.

۱۱. لون احمر کالعصفر.

۱۲. الکودن.

۱۳. نام وادی بزرگی در مصر است که شامل چند شهر است.

۱۴. همان کشور اتیوپی امروزی است.

۱۵. طلسم از کلمه یونانی طلسم اخذ شده است. تصویر، خط یا وسیله‌ای که با آن کارهای شگفت انجام دهند.

۱۶. مروج الذهب، ج ۱، ص ۴۰۲.